

XX АСР ЎЗБЕК РОМАНИ

ЧЎЛПОН

КЕЧА ВА КУНДУЗ

Биринчи китоб

КЕЧА

«ШАРҚ» НАШРИЁТ МАТБАА КОНЦЕРНИНИНГ
ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ - 2000

Таҳрир ҳайъати:

Ислом ШОҒУЛОМОВ (ҳайъат раиси),
Бобур АЛИМОВ (ҳайъат раиси ўринбосари),
Музаффар АЪЛАМОВ,
Саид АҲМАД,
Аҳрор АҲМЕДОВ,
Машраб БОБОЕВ,
Наим КАРИМОВ,
Тоҳир МАЛИК,
Омон МУХТОР,
Умарали НОРМАТОВ,
Анвар ОБИДЖОНОВ,
Шухрат РИЗАЕВ,
Носир ФОЗИЛОВ,
Шукур ХОЛМИРЗАЕВ,
Барнобек ЭШПЎЛАТОВ (ҳайъат котиби),
Бегали ҚОСИМОВ,
Ўткир ҲОШИМОВ.

Масъул муҳаррир: *Наим КАРИМОВ*

*Муҳаббатнинг саройи кенг экан, йўлни йўқотдим-ку,
Асрлик тош янглиз бу хатарлик йўлда қотдим-ку.*

*Карашма денгизин кўрдим, на нозлик тўлқини бордир,
Ҳалокат бўлгусин билмай қулочни катта отдим-ку.*

*Ажаб дунё экан бу ишқ дунёси, аё дўстлар,
Бу дунё деб у дунёни баҳосиз пулга сотдим-ку.*

*Унинг гулзорида булбул ўқиб қон айлади бағрим.
Кўзимдан ёшни жў айлаб аламлар ичра ботдим-ку.*

*Қаландардек юриб дунёни кездим, топмайин ёрни
Яна кулбамга қайгулар, аламлар бирла қайтдим-ку.*

*Муҳаббат осмонида гўзал Чўлпон эдим, дўстлар,
Қуёшнинг нурига тоқат қилолмай ерга ботдим-ку.*

КЕЧА

Биринчи китоб

Ҳамал келди, амал келди.
Халқ мақоли.

I

Ҳар йил бир келадиган баҳор севинчи яна кўнгилларни қитиклай бошлади. Яна табиатнинг дилдираган танларига илиқ қон югурди...

Толларнинг кўм-кўк сочпопуқлари қизларнинг майда ўрилган кокилларидай селкиллаб тушмоққа бошлади. Муз тагида лойқаланиб оққан сувларнинг ғамли юзлари кулди, ўзлари ҳорғин-ҳорғин оқсаларда, бўшалган қул сингари эркинлик нашъасини кемира-кемира илгари босадилар. Симёғочларнинг учларида якка-якка қушлар кўрина бошлади. Биринчи кўринган кўклам қуши биринчи ёрилган бодроқ нашъасини беради. Бултур экилиб, кўп қошларни қорайтирган ўсма илдизидан яна бош кўтариб чиқди... Мулойим кўлларда ивиб, сувга айлангандан кейин гўзал кўзларнинг супасида ёнбошлашни мунча яхши кўрар экан бу кўкат! Эркакларнинг гуллик дўпписига тегмай, яланг аёллар билан, уларнинг сочлари, гажаклари ва рўмол попуқлари билан ҳазиллашиб ўйнаган салқин шабада... кўклам нашъаси билан шўхлик қилади.

Ҳаёт нега бу қадар гўзал ва ширин бўлади баҳорда?

* * *

Зеби (Зебиниса)нинг қиш ичи сиқилиб, занглаб чиққан, кўнгли баҳорнинг илиқ ҳовури билан очила тушган; энди, устига похол тўшалган аравада бўлса ҳам, аллақайларга, дала-қирларга чиқиб яйрашни тусай бошлаган эди. Қиш ичи ҳам кети узилмаган совчилар бир-икки ҳафтадан бери келишдан тўхтаганлар, энди ташқари эшикнинг «ғийт» этиши — бир-икки аёлнинг астагина босиб, паранжисини судраб кириб келишига далолат қилмас, ҳали эндигина

ўн бешга қадам қўйган бу ёш қизнинг гўдак кўнглини унча чўчитмас эди.

Кўк териш баҳонаси билан бир-икки марта кенг ҳовлиларга, шаҳар ичида бўлса ҳамки, дала-тузларга чиқиб келганидан бери кўнгли қирларни, далаларни, ишқилиб олис-олис жойларни яна кўпроқ тусай бошлаган эди.

Отаси бомдоддан кирмаган, онаси сизир соғиш билан овора, ўзи кичкина сахни супуриб турган вақтида ташқари эшикнинг бесаранжом очилиши Зебининг кўнглини бир қур сескантириб олди. Бир қўлида супургиси, бир қўли тиззасида — ерга эгилган кўйи эшик томонга тикилиб қолди. Отасининг одатдаги томоқ қириш ва йўталишлар билан, катта эшикнинг оғир занжирини шарақ-шуруқ қилиб тушириб, намозга чиқиб кетганига ҳали кўп ўтмаган эди. Ҳалол-ҳаромни кўп ҳам фарқ қилмайтурган бу одамнинг авродда ўтириш одатлари, ҳатто ҳаммадан кейин қолиб, мачит шамларини пуфлаб чиқиш расмлари бўларди.

Айтгандек, эшикдан шошилиб кириб келган — ёшгина, ўзи тенги бир қизча бўлди. Ҳали тузук-қуруқ одам қаторига кириб етмаган бу қизчани катта хотинларнинг орият паранжисига буркаганлар, паранжининг узун этаклари катта бир тугундек унинг қўлтиғини тўлғазарди...

Ўранган қиз ичкари эшикдан ҳатлар-ҳатламас паранжини ирғитди ва ўзининг болалик руҳи билан югурганича бориб Зебини қучоқлади. Иккаласи қувона-қувона кўришдилар. Супурги етган жойидан нарига ўтмасдан ерга ёнбошлади... Иккала ёш — юзлари кулган, кўнгиллари ёзилган — қўлтиқлашиб айвонга бордилар ва Зебининг отаси туриб кетган сўрининг чеккасига ўтиришдилар.

Салти (Салтанат) эрта саҳарда мунақа ҳаллослаб келишининг сабабини ҳали айтгани йўқ эди, улар кўришган ҳамон, ёш қизларнинг ўз ораларида ўтатурган маҳрам гапларини гаплашиб, тикаётган кашталари, пилтага кирган дўппилари тўғрисида бир-бирларига калта-калта маълумот беришган эдилар. Салти энди гап очди:

— Эрта саҳарлаб чопганим бекорга эмас...

— Мен ҳам сезганман... Юрагим бир қур сесканиб ҳам олди...

— Нимага, ўртоқжон?

— Ўзингиз билган совчилар балоси-да... Қиш ичи кети узилмади.

— Менам безганман, жоним қақа... шунинг учун бир қишлоққа чиқиб келсаммикан, деб эдим...

— Нимасини айтасиз... Ариқдаги сув ҳам музнинг тагидан чиқди-ку.

Зебининг юзини, шу топда, бутун қиш ичи тўпланиб қолган ҳорғинликнинг асарлари эгаллаган эди. Унинг иккала юзи, айниқса, кўрпанинг катта-катта қавиғига тикилган андишалик кўзлари ҳовур босган ойнакнинг бетига ўхшарди. Аксинча, Салтининг юзлари чарақлаган юлдуздай, сернашъа, қувноқ ва ҳар қандай андишадан йироқ бўлиб, кўнглининг чуқур бурчакларидан чиқиб келган севинч тўлқинларини акс эттирарди. Шу учун у Зебининг сўнг сўзларидаги оғир маъюсликни пайқай олмади. Унинг кўзлари Зебида бўлса ҳам, назарлари бошқа ёқларда эди.

— Энахонни биласиз-а? Ёйилма сойдаги ўртоғим бор-ку?

Зеби бошини кўтариб, ўртоғига қаради, шу қараш унинг нечикдир Энахонни эслолмай турганини кўрсатарди. Сўнгра Салти таъриф қилди:

— Ўтган куз бизникига меҳмон бўлиб келишдику — келинбибиси билан бирга? Ўшанда неча марта киши юбориб чақиртирдим, бормадингиз, отангиз жавоб бер-мади...

Зеби бош тебратди:

— Ҳа, ҳа... билдим, билдим. Ўзини кўрганим йўқ-ку, эшитиб биламан.

— Ана ўша қиз ўша сафар келганида мени айтиб кетиб эди. Баҳорлашиб бир бориб келаман, деб юриб эдим. Яқинда яна айтиб юборибди. Шунга тенг-тўшларим билан бир бориб келмоқчиман. Сизни ҳам олиб бораман...

— Қачон?

Зебининг бу калта саволидан Салти кўп нарсани англади. Бу савол Зебининг иложи бўлса шу кун паранжисини қўлига олиб (ёпиниб ҳам ўтирмасдан!), шу ердан узоқлашмоқ учун талпинганини кўрсатарди. Шу учун Салти:

— Мен сизни олиб кетгани келдим, айланай! — деди.

Ва икки ёш бола ниҳоясиз қувончлар ичида яна бир-бирларига

чирмашдилар...

* * *

Одатда онанинг кўнгли юмшоқ бўлади. Зебининг онаси — Қурбонбиби Салтидан ҳалиги чақирикни эшитгандан кейин дарҳол розилик берди:

— Майли, ўйнаб, ёзилиб келинглар. Қиш ичи юракларинг ғаш бўлгандир... Ёш нарсалар, — деди. Зеби онасининг берадиган жавобини илгаридан биларди. Бу она қизининг саодатидан бошқа нарсани билмайдирган оналардан эди. Дунёда қандай яхшилик ва хайриятлик бўлса, ҳаммасини шу биргина қизи учун истар ва орзу қиларди. Лекин...

Онанинг розилик сўзларига бу биргина «лекин» элчиб келганидан, бечора қизлар севиниш тўлқинларини яна бир қур кўтаришга фурсат тополмадилар.

Ҳамма жим қолди. Ҳар ким ўз олдида бир нарса топиб шунга кўз тиккан ва у нарсада Зеби — ўз отасини, Қурвонбиби — ўз эрини, Салти — қовоғидан доим қор ёғиб турган совуқ бир сўфини кўрарди.

Бу булутли ҳавони очмоқ фақат онанинг вазифаси эди:

— Отаси бомдоддан кирсин, — деди у Салтига қараб, — мен ўзим ётиғи билан айтиб кўрай, йўқ демас, — сўнгра Зебига юзланди: — Сен, қизим, уйга жой қил, ўртоғингни ўтқиз, дастурхон сол. Биз, отанг билан, чойни сўрида ичиб, ҳалиги гапни ганлашамиз.

Иккала қиз ҳам оғиз очмай жим қолишди. Чунки Раззоқ сўфининг миждозини уларнинг иккаласи ҳам яхши биларди. Сўфига энг маъқул бир масалани бўлса ҳам уқтириб розилигини олмоқ учун ё ўзининг пири, ёки катта бир давлатга эга бўлиш керак эди. У одам ўз тенгларидан ҳеч бирининг ҳеч қачон ҳеч бир гапини тинглаган эмасди. Аёллардан маслаҳат, айниқса, ўз хотинидан бир таклиф эшитмоқ учун Раззоқ сўфининг қайта бошдан бунёдга келиши керак бўларди...

Шунинг учун Зеби кўзлари андиша билан кенгайиб очилгани ҳолда индамасдан жойларни йиға бошлади.

У ўринларни йиғиштириб, нонушта жойларини тайёрлаб

бўлгандан сўнг ўчоқ бошида чойнакларга чой ташларкан:

— Отамдан дарак йўқ-ку? — деб сўради онасидан. Қурвонбиби бир кўча эшигига, бир ёнбошдаги дарахтлар орасидан кўтарилиб келаётган қуёшга, бир ўчоқбошидаги қизига қарагандан кейин:

— Билмадим, аврод чўзилиброк кетдимикин? Сен чойни жиндек қўйиб туриб, чала қолдирган ерларингни супиратур, келиб қолар, — деди.

Зеби шу топда яна қайтиб қўлига супурги олишни истамасада, ўртоғининг «бу қиз энасининг гапига кирмас экан», деган ўйга боришини ўйлаб, индамасдан супургини қўлига олди ва бир қўлини бир тиззасига қўйиб, саҳн бетини супура бошлади. Зебининг чой дамлаб келишини кутиб, уйда — дастурхон бошида ўтирган Салти иккала қаноти очик турган эшик орқали бу ҳолни кўрганидан кейин ўрнидан туриб, ўртоғининг ёнига чиқди. Зеби уни узр айтиб қарши олди:

— Ўртоқжон, — деди, — отам авродда ўтириб қолди, шекилли, шунақа одати бор. Эндиёқ кириб келса керак. Хафа бўлманг-а?

Бу сўнгги калта жумланинг айтилишидаги самимият бир-бири билан яқин ўртоқ тутишган ёш қизлардагина бўлади. «Хафа бўлманг-а?» деб турган вақтида Зебининг юзини кўриш керак эди, бир қўлида супурги, бир қўли тиззасида, супурги ҳам ердан узиб олинган эмас, фақат бош юқори кўтарилгану бутун вужуд Салтининг ихтиёрида! Кўнгил, орзу, севги, севинч... булар ҳаммаси Салтига томон учади, унга томон отилади, уни ўраб, уни айлантириб, уни қучади! Зебининг юзларидаги — ойдай тиник ва қуёшдай ёруғ бу ҳолат моддий ҳақиқатлар қадар очик кўринарди.

Ўртоғининг бу самимиятини Салти ҳам кўз билан кўрибгина эмас, кўнгил билан сезиб англаган эди. Шунинг учун у Зебининг сўзига жавоб ҳам бериб ўтир-

масдан, бирданига унинг қўлидаги супургига ёнишди. Ўз кўнглида, супургини олиб, бир оз супуришиб берса, ҳалиги самимиятга яраша жавоб берган бўларди. Зеби супургини қўлдан олди, лекин ўртоғи супура бошлагандан сўнг:

— Вой, бу нимаси! Қўйинг, ўзим супураман! — деб яна супургига ёпишди. Салти бермади, бу олмоқ истади; Салти қочди, бу қувлади;

шундай қилиб, сахнни супуриш ўрнига бу икки ўртоқ бутун ховлини бошларига кўтариб, шовқинлар ва қийқиришлар билан дунёни бузиб, бир-бирларини қувлашиб кетдилар...

Ўз уйининг қабристонлар қадар жимжит, хонақоҳлар қадар унсиз, ўз кўнгли қадар тунд ва хўмрайган бўлишини истаган Раззоқ сўфи худди шу ола-тўполон устига кириб келди!

Эшикдан кирар-кирмас овозининг борича:

— Бу нима қиёмат!!! — деб шовқин солиши иккала ёш қизни, чакмоқ теккан дарахтдай, турган жойларида қотириб қўйди. Йўкса, сўфи эрининг диндор хотини бўлган Қурвонбиби ҳам «бас энди!» деб озмунча қичқирмаган эди... Агар бу совуқ сўфи кириб келган бўлмаса, икки ёш қизнинг қиш бўйи тўпланган кўнгил ғашликлари бир оз шўхлик билан анча ёзилган бўларди. Зотан, уларнинг ўзларини унутар даражада бир-бирлари билан бу хилда ўйнашувлари ўша ғам-ғашлар пур-жинасининг бўшалиши, сиқинтилар оқимининг тўғонини бузиб, олдинга томон йўл солиш эмасмиди? Бундай телбаларча кўпириб-тошувларни тўхтатмоқ учун ҳам, албатта, телбаларча ҳайқиришлар, чакмоқ қадар қувватли зарблар лозим бўларди.

* * *

Раззоқ сўфида ундай қувват ортиғи билан бор. Бу одам, жадиднамо бир ҳамшаҳрининг деганидек, «кўрғазмага қўйилатурган антиқа махлуқлардан эди». Айтишларича, уни она қорнидан сиҳат-саломат туширтирган ва биринчи дафъа йўргаклаган кампир ҳазилкашлиги ва шўхлиги билан хотин-халаж ўртасида донг чиқарган Ҳамро энаймиш. Болани йўргаклаганидан кейин ҳали у қадар одам кепатасига кирмаган юзларига тикилган ва мана бу сўзлар билан эркалатганмиш:

— Айланай, меҳмон, кимдан хафа бўлиб тушдингиз? Ким озор берди сизга? Айтинг! Қовоғингизни очсангиз-чи! Ёруғ дунёга келдингиз! Шукур қилинг! Се-вининг! Мундоқ бир кулинг! Кулимсиранг! Илжайинг!..

Ўшанда кулмаган Раззоқ сўфи ундан кейин ҳам кулмай ўтди. Кулиш билан йиғлаш орасида катта фарқ бор. Кулиш билан

кулмасдан теккина жиддият саклаб туриш орасида ҳам анчагина масофа бор. Шу учун Раззоқ сўфининг кулишларини кулиш, деб бўлмайди.

Кулмасдан чидаб бўлмайдиган мақомларда у ҳам кулади, лекин у кулиш — касал одамнинг кулишидай оғир, бир хил совук ҳазиллардай малол келтирувчи, ёлғон хушомадлардай кўнгилга урувчи бўларди. Бир кун Зебининг жуда жиддий бир чехра билан:

— Отам кулмас экан-да! — деганини эшитиб, Қурвонбиби койиб берган эди. Шу ҳақиқатни айтгани учун қизидан алайна-ошкор койинган Қурвонбиби, бу ҳақиқатни ўзи ўз кўнглида неча марта такрорлаган бўлсайкин?.. Тил билан бировнинг айбини айтиш осон, ўз тили билан ўз айбини айтадиганлар жуда кам, Қурвонбиби ҳар қанча сўзга эпчил хотин бўлса ҳам, уни бу камлар орасига кўшиб бўлмайди.

Қурвонбиби сўзга қанча эпчил бўлса, Раззоқ сўфи шу қадар камгап, индамас, дамани ичига солган, зикна одам эди. Ташқари оламда, яъни ўз ҳовлисида ташқарида унинг доимий ва бирдан-бир вазифаси: ўзидан улуғ ва кучлилар гапирса — «ҳовва-ҳовва», демак, ўзидан паст ва кучсизлар гапирса — «йўқ, йўқ», деган маънида бош чайқаш бўларди. Уйда вақтида унинг оғзидан одам болалари ўртасида юратурган тузук, маънилиқ ва «гап» деса бўладиган бир сўз чиқмас эди. Умуман, сўфининг бу бобда ўзига кўра асоли бир маслаги бор: у ўзи мақтаниб айтганидай, хотин-халаж олдида оғиз очиб тил қалдиратишни раво кўрмайди. «Бу тил, — дейди сўфи, — доим худонинг зикри билан қалдирайди. Бу оғиз ҳамма вақт худонинг зикрига очилади. Оғиз билан тил — банданинг жисмида энг азиз ва табаррук аъзолар. Уларни хотин кишидай паст махлуқ олдида хор қилинадими? Бўлмаса, ҳақ таолонинг бандалари ит билан ҳам гаплаша берсин! Йўқ, хотин кишига жуда зарур гап айтилади, у тоифа билан зарурат юзасидангина гаплашилади. Вассалом!»

Ўзбекда ахир ҳар бир эркак ўз хотинини — ўз ҳалол жуфтини қизи ё ўғлининг номи билан атаб чақиради. Ўз хотинининг исмини айтиб чақириш ярамайди. Хо-тинининг исми Марям, қизининг исми Хадича бўлса, мўмин-мусулмон: — шарму-хаё юзасидан бўлсамикан? — хотинини «Хадича» деб чақиради. Аксар она-бола баравар

«лаббай!» дейди; шундай-да, оиланинг ҳақиқий эгаси бўлган ота: «Каттангни айтаман, каттангни!» дейди. Ҳатто шунда ҳам «Марямни», демайди...

Бизнинг сўфи мўмин-мусулмоннинг бу урфига ҳам амал қилмайди, у ўз ҳалол жуфти Қурвонбибани ҳамма вақт «Фитна» деб чақиради: «Фитна, салламни бер!», «Фитна, қиз ўлгулинг қани?», «Фитна, пулдан узат!»

Қурвонбиби, сўфига аччиқ қилиб бўлсами ё ўзининг яратилиш ҳамрида шу нарса борми, ҳар қалай фитналикдан, яъни макр ва фирибдан холи эмас. Эрининг хотин-халаж олдида гапирмаганига унча хафа бўлмаса ҳам, лекин ўз ҳалол хотини олдида гапирмаганига куяди ва шу куйиш орқасида фириб йўли билан сўфини гапиртиради; баъзида тилларини бурро қилдириб сайратади. Бунинг учун сўфининг аччиғини келтирадиган эмас, унинг бир оз ғашини кўзғататурган бир гап айтиб қўяди. Ана шунда хотин-халаж олдида оғиз очиб тил қалдиратишни сўфидан кўринг! Бай-бай-бай!

— Эшон бобом сиздан дилгир эмишлар, — дейди бир кун Қурвонбиби сўфига.

Сўфининг тошдай қаттиқ ва буюмдек ҳаракатсиз юзи бирданига турли-туман ўзгаришлар ва ҳаракатларга жавлонгоҳ бўлади:

— Нима дединг, Фитна? Нега дилгир бўлибдилар?

— Назир қилган кокилини кестиришга келган бир болага хушомад қилибсиз...

Шу бас! Энди, бизнинг сўфи сўзга уста бир хатибга айланади.

— Ишқ икки хил бўлади, Фитна. Тушунмай гапирма! Ишқи маъжозий, ишқи ҳақиқий...

Қурвонбиби бу сўзларга тушунмаганлигидан эрини сайратиб қўйиб, ўзи дарров зерикади. Шу учун у:

— Ҳа, шундайми? Мен билмабман. Омиман-да, — деб тезроқ қочиш ҳаракатига тушади.

Хотини бурилиб кетганидан кейин сўфи ҳам сўздан тўхтади.

Шундай қилиб, сўфи жойи келганда ва ғашига тегилганда, — гўрда ҳам гапирди. Ҳам гапирганда қандай!

Уйида вақтида Раззоқ сўфи ё ариқ бўйидаги кўкатларни юлиб, ё эшик ва дарвозаларнинг бўшалиб қолган занжирларини маҳкамлаб,

ёки ҳовлида ўтин қирқиб, ё бўлмаса — икки кўли орқасида, дам ичкарига кириб, дам ташқарига чиқиб, дам ҳовлига ўтиб, лабларини ари чакқан одамдай оғиз очмасдан, индамасдан юра беради... Ёз фаслида, кўпроқ кундузи ухлайди, кечалари, тонг отгунча, ўзи ёлғиз, баланд овоз билан «Облоҳу!» айтиб, ўз оиласини ва кўни-қўшнини ухлатмайди. Эшон бобо бўлмаган кунлари салқин хонақода жуда маза қилиб ухлайди, дейдилар. Баъзида бошқа муридлар уни кўрпа-тўшаги билан ҳовузга ташлар эканлар. Уйда бўлса, уни — хонақо сингари — салқин қилдириб, ундан кейин чўзилади ва пешиндан кейин уйқуга кетган бўлса, шомга бориб зўрға туради: шунда ҳам Қурвонбибининг қичқиришлари билан... Намозгар, аксари, уйқуга қурбон бўлади, шу орқада ўз хотинидан кўп таъналар ҳам эшитади. Аммо бу хусусда тили қисик, индаёлмайди...

Қиш фаслида бўлса, кечаси ухлайди. «Бир сиқим кун бор, ухлаб ўтказсам, Қашқардан ҳам олис қиш кечасини қандай ўтказаман? Уйқу — умрнинг таноби!» дейди; бу буюк фалсафа лойиқ ва муносиб кишиларга айтилади. Бечора оила аъзолари, умуман, хотин-халаж бу уйқу фалсафасини билишдан маҳрум!

Шаҳарда бўлса, ўз уйидан бошқа жойда бир кеча ҳам ётмайди. Эшон бобонинг қайси бир тўйида, тонг отишга яқин, уйига келиб ётган экан... Шаҳардан ташқарига юриши кам. Фақат эшон бобо билан бирга (фақат ўша киши билан!) тўйларга, катта зиёфатлар, қовун ва мева сайилларига боради. Унда, албатта, беш-тўрт кун уйдаги кўрпа-тўшаги совуйди. Қурвонбибининг сўзича, «дам олади», Зебининг таърифича, «яйрайди». Бир марта қайси бир тўй бир ҳафтага чўзилиб кетгач, олтинчи куни бизнинг сўфи эшондан сўрамай қочиб келган! Ўшанда эшон бобо бир неча вақтгача сўфидан дилгир бўлиб юрганлар.

Шу муносабат билан Қурвонбиби яна бир марта олди:

— Ҳаст¹ эшон билан бирга бориб, у киши туфайли шунча иззат-икром кўриб, ноз-неъматга сероб бўлиб... ҳаст эшондан бурун қочиб келганингиз нимаси? Шаҳарда очилмаган дўконингиз ё тўхтаб қолган обжувозингиз бормиди?

---

¹ Ҳаст – «ҳазрати» сўзининг айтилиши.

Сўфи яна паст тоифа олдида муборак оғзини очиб, азиз тилини қалдиратмоққа мажбур бўлди.

— Бадбахт Фитна! Қўясанми, қўймайсанми, ахир? «Хуббил ватани минал-имон», деганлар — «ватанни севиш имондан», ахир! Билмасанг бекор-да, Ватани йўқ — дунёда лўли, холос. Мени беватан, деб билдингми?

Сўфи бир оз қизиб ҳам кетди:

— Бу ҳовли-жой отангдан қолгани учун ўзимники дейсанми ё? Ундай десанг, бошпут олиб, ўрусвойнинг релига² тушиб, «ҳайт!» деб... Маккатуллога жўнаб қола-ман! Ҳовлинг бошингдан қолсин, Фитна!

Бу сафар Қурвонбиби ялиниб-ёлвориб зўрға тинчитди.

Чинакам, сўфида ҳажга бориш нияти кучли. Ҳар йили жаврайди. Бир-икки марта паспорт ҳам олди. Фақат, нима учундир, оёғини ўз шаҳрининг тупроғидан уза олмайди.

Бу тўғрида ҳам — «ватанни севиш имондан», деб — «ватани»дан кечиб кетолмайдими? Ҳар қалай, бир сири бор.

Унинг маълум бир касби, хунари йўқ. На савдо-сотик қилади, на деҳқончиликка уринади, на косиб-ҳунармандлик пешасини тутади. Шу билан бирга, дастурхони нонсиз, қозони иссиқсиз қолмайди...

Қайси бир йил олис бир қишлоқдан ўгай акаси келиб, уч-тўрт кун қўниб кетган эди. У ҳам ўзига ўхшаган мўмин-мусулмонгина чол бўлганидан жуда топишдилар. Ҳар кун хонақога бирга борардилар.

— Сўфи, бир касб пешасини тутмай ўтиб кетаётирсиз-а? — деди унга акаси хонақога кета туриб.

— Э-э, — деди сўфи чўзиб ва ўзидан хурсанд бир кулимсираш билан кулимсиради: — менинг давлатим ҳеч кимда йўқ, ака! Эшон бобо худойимнинг севган кули, нозу неъмат тўрт тарафдан сувдай оқиб туради. Дарё бўйидамизу чанқаймизми? Ғалати экансиз!

Шу кулимсираш билан яна бир оз боргандан кейин, бу сафар жиддийроқ қилиб, деди:

— Аҳлиямиз ҳам уччига чиққан чевар, худога шукур. Ожизамиз ҳам дўппи тикишга «фаранг» бўлиб чиқди! Рўзғорнинг кўп-

---

² «Рельс» сўзидан олинган. Поезд демакдир.

камларини ўзлари битиришади. Мен бохузур тасбиҳимни айлантириб ётсам бўла беради!

Сўфининг ўша акаси ўтган йил кузакда яна келди.

Аmmo бу сафар жиддий бир масалани кўтариб келган эди. Бир-икки кун меҳмон бўлгандан сўнг гап очди:

— Сўфи, ўзингиз «ватан», «ватан» дейсиз-у, ватанингизни билмайсиз.

Сўфи шу «билмайсиз» деган нарсага тутоқиб кетди:

— Нега билмас эканман, ака! Билиб гапирсангиз-чи!

— Жаҳлингиз чиқмасин. Билиб гапираётирман. Ватанингиз — ота-онангиз ўтган, ўз киндигингиздан қон тўкилган, ота-она арвойига шам ёқиладиган жой эмасми?

Сўфи жим қолди. Ҳатто, кўзларига ёш келгандай бўлди.

— Нимага индамайсиз? — деб сўради акаси.

— Ҳақ гапга нима дейман? Қизиксиз...

— Бўлмаса, ватанингиз — ўша ўзимизнинг қишлоқ.

— Ҳа, ўша қишлоқ...

Иккови ҳам бир нафас жим қолишди. Сўфи мисвагини қинидан чиқариб яна секингина солиб қўйди. Чол тиззасига тушган хазон баргини сопидан ушлаб пилдиратаркан, деди:

— Мен сизни ўша қишлоққа олиб кетай, деб келдим. Сиз, ахир, мен билан бир шапалоқ ерни талашиб, шу тўғрида нари-бери бўлишиб, шу туфайли шаҳарга келиб қолган эдингиз...

Сўфи хўрсинганидан овози қалтираб, деди:

— Эски гапларни қўзиб нима қиласиз? Бўлар иш бўлиб ўтди... Ери ҳам курсин, мероси ҳам...

— Йўқ, сўфи! Ундай деманг!

Аканинг бу сўзи кескин овоз билан, қўмонда сингари айтилган эди. Сўфи бошини кўтариб, акасининг юзига тикилиб қолди, акаси давом этди:

— Ердан азиз ҳеч нарса йўқ! Отамиз раҳматлик, боболаримиз, ундан наридагилар — ҳаммаси бир шапалоқ ердан ризқини чиқариб келган... Ростми?

Сўфи эшитилар-эшитилмас қилиб:

— Рост... — деди.

— Сиз нега ердан қочасиз?

Сўфи бу тўғри саволга бошқа жавоб эплей олмади.

— Ер қани менга? — деди. — Бир шапалоқ ерингиз бор, ўзингизга етмайди...

Акаси дадил жавоб берди; жавобга бошларкан, унинг юзлари кулган, тишсиз — кемтик оғзи севинч билан очилган эди:

— Сойнинг нариги юзидаги дўнгни секин-секин олиб ташлаб, ер қилдим. Яна бир шапалоқ сувлик ер бўлди. Энди, одамдану дастмоядан қийналаётирман...

— Нима қилай? — деди сўфи, овози жуда паст эди. — Қўлимдан нима келади?

Акаси бу сафар жиддийлашди:

— Шаҳарни ташланг!

Сўфи акасининг сўзини бўлиб, алланима демоқчи бўлган эди, у кўймади:

— Сиз шошманг! Гапни эшитинг!

Сўфи жим бўлди. Сўнгра акаси давом этди:

— Шаҳарни ташланг! Бу ҳовлини сотинг! Шаҳарда ҳовли-жойни яхши пулга олади. Қишлоқдан кичкина бир ҳовли оламиз — мунинг ярим пулига ёки учдан бирига. Қолганига асбоб оламиз. Ўз еримизнинг ёни-беридан бир парча яна ер топамиз... Уни ҳам оламиз. Ҳали бардамсиз, биргалашиб ишлаймиз. Дурустми?

Сўфи индамасди; оқ дўпписини бошидан олиб, буклаб ўйнардди...

— Қани, бир нарса денг!

Сўфи ҳеч нарса демай, ўрнидан турди. Яна дамани чиқармасдан, ичкарига томон бир-икки қадам босди. Кейин яна орқасига қайрилиб, деди:

— Мен салла-тўнимни кийиб чиқай. Жумани хонақода ўқиймиз. Кеч қолдик...

Акаси хонақога кетаётди, яна шу гапни кўзғатди:

— Хўп, денг. Кишлоққа кетайлик! Ўлим — ҳақ! Ўлар вақтда бир-биримиздан йироқ тушиб, бир-биримизга ташна бўлиб ўлмайлик...

Сўфи бир улоқчи тойни кўрсатди:

— Жонивор-э, заб от бўлибдими? Бай-бай-бай! Жимлик чўкди. Кейин яна гап бошланди:

— Нима дедингиз? Гапиринг? Кампир ҳам жон деб турибди...

— Ана у, Умарали шиғовилнинг ҳаммоми... Юз етмиш йил бўлган эмиш.. Ҳали ҳам бир ғишти кўчгани йўқ... Ичига кирсанг, жаранглайди...

Акаси ўз гапини едиrolмагач — Қурвонбиби билан маслаҳат қилиб туриб — масалани эшон бобога арз қилди.

Эшон аввал:

— Сўфи ўзи қани? — деб сўради. Сўфининг акаси:

— Уйда қолди... Сал тиши оғрибди... — деди.

Эшон кулди:

— Тиши оғрибдими? — деди. — Бай-бай! Тиш оғриғи ёмон нарса. Боринг, айтинг: каппоннинг бурчидаги сартарошга борсин, омбир солиб, дарров олиб ташлайди. Тинчийди-қолади... Боринг, омин оллоху акбар!

Шу билан сўфининг акаси ноумид бўлиб, қишлоғига кетди. У отига отланиб, хайр-маъзур қилганда, сўфи ичкарида «Ҳикмат» ўқиб ётарди. Локисини юзига ту-тиб, дарвоза олдигача Қурвонбиби чиқди. Узун енги билан кўз ёшларини артиб, қишлоқи меҳмонни узатди. Қурвонбибининг ёнгинасида туриб, тиниқ овози би-лан: — «Хайр энди! Адолатхон опамлар келишсин. Тухфачани, албатта, олиб келинг», дея сайраган Зеби, меҳмон кўздан йўқ бўлгач, онасидан сўради:

— Нега отам узатгани чиқмади? Қурвонбиби калтагина жавоб берди:

— Отангнинг феъли курсин, болам! — деди ва ичкарига бурилди.

Қурвонбибининг бундан бошқа ташвишлари ҳам етиб ортарди. Мана бу қишлоқи меҳмоннинг келиши яна ортиқча бир ташвишни кўзиб кетди. Чинакам, бечора Қурвонбиби кийим-кечак, айникса, ёлғиз қизнинг сепи хусусида кўп ташвиш тортади. Шундай ташвишлар устида, у чидолмай кетиб, баъзи-баъзида сўфига хархаша ҳам қилиб кўради. Ундай хархашаларга сўфининг сира тоби йўқ: «Худо етказди!» деб, овози борича бақирши билан жавоб қилади.

Қурвонбиби ҳам одам эмасми — чидолмайди.

Бир кун у сўзланиб берди:

— Худо етказди, албатта! Шунда ҳам бандаси ҳаракат қилса,